

Kaló Ferenc

HERZEN ÉS CSERNISEVSKIJ

A 19. századi orosz irodalom, irodalomkritika, képzőművészet, zeneművészet kiemelkedő személyiségekkel gazdagította nem csupán az orosz, hanem az egyetemes szellemi életet is. Ez olyannyira nyilvánvaló, közismert, hogy az említett területekről sem alkotókat, gondolkodókat, sem műveiket nem szükséges megemlíteni, felsorolni. A század orosz társadalmi gondolkodásának legnagyobb formátumú egyéniségei azonban kétséget kizáróan A. I. Herzen (1812–1870) és Ny. G. Csernisevskij (1828–1889) voltak. E megállapítás napjainkban is vita tárgya lehet, ahogyan ez orosz, majd szovjet interpretálásban gyakran megtörtént, nem kis mértékben az éppen aktuális politikai irányvonal érdekeinek megfelelően, alárendelten.

Írásunk e két szellemi nagyság igen szerteágazó, gazdag munkásságából (szépirói, irodalomkritikai, filozófiai, publicisztikai, forradalmi tevékenység, Oroszország jövőjéről, az európai fejlődés perspektívájáról szóló sok-sok írás) három területet kísérel meg összevetni, vagyis az azonos, hasonló vagy éppen eltérő vonásokat kiemelni.

Az egyik a 19. századi orosz irodalomban megjelenő típus, a „felesleges ember” értelmezése, születésének okai, körülményei és szerepe Oroszország jövőjének formálásában. Már itt azonnal érdemes hangsúlyoznunk, hogy nem csupán (sőt nem elsősorban) irodalmi típusról van szó, hanem Oroszország-, sőt Európa-szerte céltalanul lézengő, utazgató, kallódó *valóságos* személyekről.

A másik: az esztétikai nézeteik között fellelhető hasonlóságok, átfedések, különbözőségek. A harmadik pedig az 1861-es jobbágyfelszabadítás utáni oroszországi helyzet, a kétségkívül meglevő, parasztfelkelések sorát produkáló elégedetlenség átfejlődésének, átfejlesztésének kérdése az egész országra kiterjedő népi, parasztforradalommá, ami – legalábbis a várakozások szintjén – az önkényuralmi, feudális oroszországi rendszer bukását hozza meg. (Megjegyzendő, hogy ez szervesen kapcsolódik az 1863–64-es lengyel felkelés előzményeihez, előkészítéséhez, az orosz társadalom haladó csoportjainak e felkeléssel kapcsolatos állásfoglalásához!)

A „felesleges ember” problémakört illetően – nyilvánvalóan és magától érthetően – mind Herzen, mind Csernisevskij irodalmi művekben és irodalomkritikai írásokban fejtették ki álláspontjukat. A „nyilvánvalóan” természetesen az adott kor orosz viszonyaiból, a szigorú cenzúrából következett, vagyis abból, amit Herzen az 1850–51-ben írt „A forradalmi eszmék fejlődéséről” c. írásában megfogalmazott: „A szabadságtól megfosztott nép számára az irodalom az

egyetlen szószék, amelyről hallathatja felháborodásának, lelkiismeretének hangját.”¹

Herzen még Oroszországban, az emigráció előtt írt „Ki a bűnös? c. regényében, majd az emigrációs évek alatt a Poljarnaja Zvezda (Sarkcsillag) és a Kolokol (Harang) folyóiratokban megjelent írásaiban, Csernisevszkij pedig az 1862-ben történt letartóztatását követő időben, a Péter-Pál erődben, mondhatni vallatások közben írta meg a „Mi a teendő?” (más magyar fordításban „Mit tegyünk?”) c. regényét. Egyéb e kérdéssel foglalkozó írásai pedig a „Szovremennyik” (Kortárs) folyóirat hasábjain láttak napvilágot. Mindkét mű – ez következik a szerzők esztétikai alapelvéből, az irodalom, tágabb értelemben valamennyi művészeti ág elé támasztott követelményből – az adott kornak, az írás idejének, a való életnek, vagyis az orosz társadalmi, politikai viszonyoknak igen szoros kapcsolatát mutatja. Ezen túlmenően, ettől nem elválaszthatóan híven tükrözi azt a tényt is, hogy Herzen egy korábbi nemzedék, a nemesi származású értelmiség képviselője, Csernisevszkij viszont az új, a nem nemesi, vegyesrendű (raznocsinyec), radikális, forradalmi demokrata értelmiség legmarkánsabb alakja, vezéregyénisége. Így a „Ki a bűnös?” főhőse, Beltov a 19. század nemesi értelmiségének jegyeit viseli magán, aki tehetséges, művelt, telve alkotó energiával. Tervei, határozott elképzelései vannak a társadalomban betöltendő szerep szükségességéről, hasznosságáról, de a korabeli Oroszországban nem talál magának tevékenységi területet. Kiábrándul a jóformán el sem kezdett hivatali, közéleti munkából, minden területen (beleértve a magánéletet, a szerelmet is) kiüresedett, sikertelen, felesleges ember lesz, aki céltalanul vagy álcselkvések keresésében éli (helyesebben szólva tengeti) életét, mint oly sokan Oroszország-szerte. Beltov sok hasonló vonást mutat Anyeginnal, Pecsorinnal. Egy valamiben azonban jól érzékelhetően más: amíg Puskin és Lermontov hősei számára idegenek, szinte nem léteznek a politikai, szociális kérdések, Beltov – legalábbis elvek, tervek, szavak szintjén – kritikusan viszonyul a fennálló önkényuralmi, jobbagyartó rendszerhez.

Herzen a mű címében feltett kérdésre, arra hogy miért vált ilyenné, miért alakulhatott így élete – az irodalom adta kereteken belül, azaz áttételesen – azt a választ adja, hogy főként a környezet, a korabeli oroszországi viszonyok pusztították el az alkotóerőt az ilyen emberekben. De bűnös, hibás a való élettől elszakadt nevelés, oktatás, valamint maga a főhős is. Beltov tehát produktuma, ugyanakkor áldozata korának, ahol még a kiemelkedő tehetségek is tétlenségre vannak kárhozvatva. Herzen nem, legalábbis nem teljesen ítéli el Beltovot, mert úgy véli, hogy a nemesi értelmiség -a dekabristák ügyének folytatójaként- még képes lehet Oroszország jövőjéért tenni, dolgozni. A későbbiekben visszatérve erre a kérdésre látni fogjuk, hogy az 1860-as években változtatott ezen álláspontján, árnyaltabban viszonyult mind a nemesi származású értelmiség, mind az új, a

¹ Herzen, A. I.: Szobranyije szocsinyenyij v tridcatyi tomah Moszkva, 1954–62. T. VII. sztr. 198. (A továbbiakban: Herzen: Szobr. szocs. A római szám kötetet, az arab szám oldalt jelöl.)

raznocsinyec, forradalmi nemzedék szerepéhez, megítéléséhez. (Egyébként e műben jelenik meg az orosz irodalomban, Kruciferszkij alakjában a raznocsinyec értelmiség első képviselője.)

Csernisevszkij a „Mit tegyünk?” c. művét az 1862-es letartóztatását követően a Péter-Pál erőd magánzárkájában írta meg igen rövid idő, mintegy négy hónap alatt. A mű szerves része annak a tevékenységnek, amely Csernisevszkij életét, munkásságát jellemezte az 1850-es évek második felében, az 1860-as évek elején, vagyis az orosz jobbágyfelszabadítást megelőző és közvetlenül követő években. Köztudott, hogy ő nem csupán teoretikus, hanem gyakorlatban is részese, vezetője volt a Föld és Szabadság nevű titkos, forradalmi szervezetnek, kimunkálója egy össznépi forradalom (Oroszországban ez alatt paraszti forradalom értendő) előkészítésének.

A jobbágyfelszabadítást kihirdető manifesztumot követően Oroszország szerente paraszti zendülések, felkelések százai jelezték az elégedetlenséget, amelyekre kegyetlen megtorlás volt a válasz. Az adott helyzetben az orosz paraszt, Oroszország számára kiutat keresve Csernisevszkij a teendőt a forradalom előkészítésében, megszervezésében, megvívásában és a jövő társadalmi rendszerének építésében jelölte meg. Éppen ezért rajzolta meg művében a *közönséges* emberek (vagyis a régi, nemesi világ képviselőinek alakját, akiknek ideje már lejárt), az *új* emberek, a forradalmi demokraták képviselőit, akik a nemesi származású értelmiség, a „felesleges ember” helyére lépnek. Ezek az új emberek a munka, a tettek emberei, nem romantikus álmodozók. Életüket az „ésszerű egoizmus” vezérli, azaz nem (nemcsak!) egyéni boldogulásra törekszenek, hanem sokkal inkább mások, az egész társadalom jólétéért élnek, küzdenek, az emberiség javára munkálkodnak. Az említett két típuson túlmenően Csernisevszkij bemutatja a *rendkívüli* embert is. Rahmetov a hivatásos forradalmár, aki egész életét (kényelmet, szerelmet, teljes magánéletét) a forradalomnak, a forradalmi tevékenységnek rendeli alá. Csernisevszkij szerint ilyen, a forradalom ügyéért minden áldozatra kész emberből még kevés van Oroszországban, de ők fogják majd mozgásba hozni a tömegeket. Rahmetov alakjában az író összesűríti a kor forradalmárainak jellemvonásait, akik előkészítik a küszöbönálló, várvavárt forradalmat, egyúttal példaként szolgálnak a jövőbeli forradalmár nemzedékeknek. A műben választ kapunk arra is, hogy mi lesz majd Oroszországban a győztesen megvívott forradalom után. Ez valamiféle osztály nélküli társadalom, paraszti szocializmus, vagyis egyértelműen egy utópisztikus jövőkép tárul elénk.

A két mű – ezt kétséget kizáróan leírhatjuk – előrevetíti, illetve szerves részét képezi annak a polémiának, amely az 1850-es évek végén, ‘60-as évek elején a két folyóirat (a Kolokol és Szovremennyik) között lezajlott. A polémiát elkerülhetetlenné tette, hogy Herzen és Ogarjov a felülről történő jobbágyfelszabadítás Herzenékhez eljutó információk, hírek következtében kialakult liberális illúziói következményeként a Kolokol az egyezkedésre hajlást, a kritikai él tompítását is kelthette olvasóiban, míg Csernisevszkij és Dobroljubov munkássága a Puskin alapította folyóiratot története legradikálisabb szakaszába fejlesztette. A nem-

nemesi értelmiség legjobb képviselői az 50-es évek oroszországi viszonyaiban egy közelgő parasztfordalom lehetőségét látták, kritikai tevékenységüket ennek szolgálatába állították, könyörtelen harcot folytatva mindenfajta liberális, egyezkedő nézet ellen. A két folyóirat között lefolyt vita -az irodalom, a művészet vetületében- három egymáshoz szorosan kapcsolódó probléma köré csoportosítható: 1. az ún. leleplező irodalom értelmezése; 2- a „felesleges ember” szerepe, értékelése; 3. a „tisztá művészet”, a l’ art pour l’ art művészet elleni harc.

Az irodalom ún. leleplező irányzatát Dobroljubovék szerették volna elmélyíteni. Véleményük szerint nem elegendő az, hogy a leleplezés csupán egy-egy önkényeskedő földbirtokos, egy-egy hivatali kiskirály ábrázolására, bírálatára szorítkozik, hanem az egész társadalmi rendszer alapvető kritikája, a változtatás szükségességének bemutatása kell, hogy ezen irányzat feladata legyen. Amíg ennek nem felel meg, addig az ilyen „felszínes” leleplezés hívei ellen harcot kell folytatni.

A teljesség igényével fellépő, kritika mellett az említett irányzatot a „tisztá művészet” szószólói részéről is támadás érte ezekben az években. Herzen éppen az utóbbi ürügyén, A. V. Druzsinyinnak Piszemszkijről majd később Marko Vovcsok „Ukrán népi elbeszélések” c. művéről írott kritikája miatt vállalkozott a nyílt hírlapi csatározásokra. E kérdéskörben a legjelentősebb Kolokol-cikkek: „Very dangerous!!!” (1859. június 1.), „Könyvtár-Szenkovszkij lánya” (1860. május 15.), „Felesleges emberek és zselcsevikek” (1860. október 15.). Ezekben Herzen határozottan megvédte a satirikus irodalom létjogosultságát, fellépett a „tisztá irodalmárok, a hangok és formák emberei” ellen, akik a nevetésben, nevetetésben a művészet abszolút törvényeinek megsértését látták, pedig az „...a rombolás egyik leghatalmasabb eszköze, mert... az első pillanatra az ember csak nevet minden nevetségesen, de aztán eljön a második, a következő pillanat, amikor már pírul és megveti saját nevetését is, meg azt is, ami azt kiváltotta.”²

A l’ art pour l’ art irodalom hívei ellen helyénvaló volt a kirohanás, az éles hang, s benne annak bizonyítékát is láthatjuk, hogy Herzen esztétikájában a művészet és az élet, a valóság kapcsolata elengedhetetlen. Csakhogy Herzen ezt a bírálatot a Szovremennyik munkatársaira is kiterjesztette. Nem látott különbséget a leleplező irodalmat más-más oldalról, indítékról ért támadás között. Elképzelhető, hogy nem is akarta ezt a különbséget észrevenni. Ezt látszik igazolni az a tény is, hogy hamarosan világossá vált: a fő kérdés, az alapvető ellentét sem nem a leleplezés, sem nem a „tisztá művészet” megítélésében volt. Az utóbbit végső soron mindkét tábor elítélte, s ezzel kapcsolatos nézeteiket kölcsönösen ismerték. A leleplező irodalom kérdésében Herzen joggal érezhette Dobroljubov véleményét neki szólnak is, hisz a Kolokolban is példák sorát találhatjuk az egyedi visszaélések, megvesztegetések, önkényeskedések közreadásának, illetve az említett ukrán író elbeszélései is ezt a vonalat erősítették, s Herzen mind az elbeszélések íróját, témaválasztását, mind az oroszra fordítóját (I. Turgenyevet)

² Herzen: Szobr. szocs. XIV. 116–117.

nagyra értékelte. Viszont éppen a leleplező irodalom vonatkozásában változtatott hamarosan álláspontján Herzen, amiben bizonyára szerepet játszott Csernisevszkij 1859. júniusi londoni utazása is. A találkozás több kérdésben (főként a parasztfelkelés mikéntjét illetően) nem hozott megegyezést, de az említett irodalmi irány megítélésében egyértelmű közeledést találhatunk. Az 1860. október 15-i cikkben („Felesleges emberek és zselcsevikek”) Herzen más szemmel nézte már a Szovremennyiket, „az egyik legjobb” folyóiratnak nevezte, melynek „egészséges, realista nézete” helyénvaló, mint ahogy „...azoknak az embereknek, akik azt mondják, hogy nem a korrupt személyekre, sikkasztókra kell szórni a nyilatkat és villámokat, hanem a környezetre (kiemelés tőlem – K. F.), ami a megvesztegetéseket nemzedékek állatias ismertetőjelévé teszi, ...teljesen igazuk van.”³

Az alapvető ellentét a „felesleges ember” megítélésben, s ezen keresztül annak a nemzedéknek megítélésben volt, amihez Herzen is tartozott. Herzen e kérdéssel már korábban is többször foglalkozott. Ő a „felesleges embert” a korból származtatta; azt a típust látta benne, aki az 1830–40-es évek viszonyai miatt nem talált önmaga számára kiteljesedést, nem tudta képességeit hasznosítani. Az ilyen értelmezésből az is következett, hogy amennyiben megváltoztak a körülmények – s Herzen szemében az 50-es évek második felében ez történt-, a nemesi értelmiség tétlensége, passzivitása is eltűnhet, ez a réteg a társadalmi harc élére állhat. Csernisevszkij elismerte, hogy ez az irodalmi hős korábban haladó szerepet játszott, e típus a *rendszer tünete* volt, de az idők változásával újabb követelményeket kell támasztani a pozitív hős elé. Az „Orosz ember találkán” (1858) c. írásában kifejtette, hogy a tétlen, tehetetlen típust olyannak kell felváltani, aki képes cselekedni is, el tud jutni a tettekhez. Turgenyev „Aszja” c. novellájának liberális-nemes fő figurája, ahogyan ezt a szerelem színpadán is bizonyította, erre képtelen. Voltaképpen Dobroljubov is hasonló gondolatokat fejtett ki a „Mi az oblomovizmus?” és a „Mikor jön el az igazi nap?” c. kritikáiban, megtoldva azzal, hogy megkérdőjelezte valamikori szerepüket is, kisebbítette korábbi jelentőségüket is e nemesi hősöknek.

A probléma egyik oldalát mind Herzen, mind Szovremennyik szerkesztői nagyjából azonosan ítélték meg: cselekvő hősre van szükség. A vitát az képezte, hogy a dekabristák szellemi örökségét hordozó nemesi értelmiség legjobbjai vezetnek majd a jövőbeli mozgalmat, vagy a nem-nemesi származású értelmiség képviselői? Herzen az előbbieken látott még erőt, ebből következően a „felesleges emberek” két csoportját élesen elkülönítette. Míg a Miklós-korabeli reakció alatt „lehetetlen volt bármit is tenni”, addig az 50-es évek második felében van lehetőség az aktív cselekvésre, tehát „Oroszországban nincsenek felesleges emberek, most, ellenkezőleg, kevés a munkáskéz a hatalmas felada-

³ Herzen: Szobr. szocs. XIV. 318.

tokhoz. Aki most nem találja meg a dolgát, az csak magára vethet, az valójában üres ember, haszontalan vagy naplopó”.⁴

Ebből a kategorizálásból az is következett, hogy Herzen nem fogadta el törvényszerűnek az Anyeginok, Pecsorinok, Rugyinok Oblomovokká válását; csak az lett Oblomov, aki valóban nem is akart érdemlegeset tenni az orosz nép, az orosz paraszt felszabadításáért, felemeléséért. A Csernisevszkij és Dobroljubov álláspontját képviselő zselcsevik, a „Felesleges emberek és zselcsevikék” c. cikk Danyilja nem fogadta el a fenti csoportosítást. A szerző (Herzen) és Danyil polémiájában egyik fél sem engedett; az utóbbi többször aláhúzta, hogy a felesleges emberek „...semmittevő, üres arisztokraták voltak, akik nyugodtan és gond nélkül éltek, és nem látom az okát, hogy miért érezzek rokonszenvet irántuk.”⁵

Herzent nagyon bántotta ez a megnyilatkozás, sértőnek tartotta önmaga és nemzedéke számára, mégis a jobbágyfelszabadítást közvetlenül követő években, ha nehezen és keserű szájjal is, be kellett látnia, hogy a liberális nemesség egyes képviselői nem a haladás élére álltak, hanem az önkényuralomhoz csatlakoztak. A történelmi helyzet eldöntötte tehát a kérdést: a haladó mozgalom élharcosai a raznocsinyec értelmiség soraiból kerültek ki. Az 1860-as években cikkek sora („1861–63”, „VII év”, „Új fázis az orosz irodalomban”, „Levél a jövőbeli baráthoz” stb.) bizonyította, hogy Herzen tudomásul vette: a „felesleges ember”, tehát a liberális nemesség „...sohasem képes a nép oldalára állni...”⁶ a forradalmi demokrácia képes erre, s így ő maga is e forradalmi demokrata táborhoz csatlakozott. Az 1864. július 1-i „VII év” c. cikkét azzal a gondolattal zárta, hogy: „...még egyszer és még egyszer ismételni akarjuk, hogy mi v e l ü k v a g y u n k... velük együtt akarunk munkálkodni az orosz fejlődés útjainak megkeresése, az orosz kérdések megmagyarázása területén. Ennek az új közegnek akarunk írni, hozzáteve a távoli vándorok szavát, ahhoz, amire Csernisevszkij tanítja őket...”⁷ A raznocsinyec értelmiségben látta azt az erőt, amely a dekabrista ügy folytatója lett, közbülső nemzedékként pedig a nemesi értelmiség képviselői közvetítették a haladás eszméit. Ilyen értelemben írt többször is a „...három oszlop...”-ról,⁸ s tekintette feladatának e harmadik nemzedékhez vezető út egyengetését, ami – részben Herzen, de nemegyszer az új generáció egyes szélsőséges tagjai miatt – igen nehéz vállalkozásnak bizonyult.

A korábban elmondottak teszik érthetővé, hogy a Kolokol 1861. december 15-i számában meglehetősen meleghangú megemlékezés jelent meg Dobroljubovról, amelyben „...az energikus író, a kérlelhetetlen dialektikus és az egyik legjobb orosz publicista...”⁹ tevékenységét méltatta Herzen. Még személyesebb kiállást tanúsított

⁴ Herzen: Szobr. szocs. XIV. 119–120.

⁵ Herzen: Szobr. szocs. XIV. 326.

⁶ Herzen: Szobr. szocs. XVIII. 183.

⁷ Herzen: Szobr. szocs. XVIII. 244.

⁸ Herzen: Szobr. szocs. XVIII. 91.

⁹ Herzen: Szobr. szocs. XV. 213.

Csernisevszkij mellett, akit 1862-ben letartóztattak, majd 1864-ben kényszer-munkára ítélték. Megbélyegezte az ítéletet, és felháborodottan kérdezte: „Csernisevszkijt egy negyedórára állították pellengérré -de önök és Oroszország hány évig marad még a szégyenoszlophoz kötözve?”; s felvetette, hogy vajon eszébe jut-e valamelyik orosz festőnek e mozzanatot megörökíteni, ami „...vádoló kép lesz majd a következő nemzedékek előtt...”¹⁰

Sajátos, nem ellentmondásoktól mentes az a folyamat, amelyben Csernisevszkij „Mit tegyünk?” c. regényéhez való viszonyát követhetjük nyomon. Ismeretes, hogy a regény főszereplője Rahmetov azzal a céllal született, hogy igazibb, hübb képet mutasson a forradalmár típusról, a pozitív hősről, mint amelyet Turgenyev rajzolt meg Bazarov alakjában. Herzent nagyon foglalkoztatta ez a figura, ezért érthető várakozással vette kézbe az 1867-ben Genfben megjelent Csernisevszkij-regényt. A várakozását csak fokozta, hogy a 60-as évek végén kiéleződött a viszony Herzenék és a fiatal emigráció között. Az utóbbi tábor egyértelműen a Szovremennyik volt vezető kritikusa hívének vallotta magát, de több vonatkozásban igen túlzó nézeteket fejlesztett ki.

Az Ogarjovhoz és fiához, Alekszandrhoz írt levelekben (1867. július 29. és 1867. augusztus 27. között) szinte lépésről-lépésre megfigyelhető az a hatás, amit a regény olvasása kiváltott Herzenben. A kezdetben gyanakodó, majdnem elutasító álláspont fokozatosan formálódott pozitív értékeléssé. 1867. augusztus 27-i levelében már úgy ajánlotta Ogarjovnak olvasásra, hogy „...benne sok jó van. Ez egy csodálatos kommentár mindahhoz, ami 60–67 között végbement, ...”¹¹ s hosszabb cikk írására is gondolt e könyvvel kapcsolatban, amire azonban nem került sor. A teljességhez persze az is hozzátartozik, hogy a „Mit tegyünk?” stílusát, nyelvezetét, formáját -talán nem is alaptalanul- sohasem tudta elfogadni, hiszen ez nem illeszkedett a regény műfajáról általa kialakított, megszokott képbe.

Herzen esztétikai nézetei, ezek változása, fejlődése szoros kapcsolatban voltak filozófiai-világnézeti formálódásával. Esztétikája materialista alapokra épült. A korból táplálkozás, az adott kor felvetette kérdésekre reagálás nem csupán az irodalomban, hanem a művészet valamennyi területén elengedhetetlen. A színházban az életkérdéseknek kell megvitatásra kerülniük. Szerinte „A színpad... az irodalom parlamentje, szószék, ... a művészet temploma... Általa a jelenkor eleven kérdéseit lehet megoldani, de legalábbis megtárgyalni. E megvitatás hatásában rendkívüli. Ez nem előadótermi előadás, nem prédikáció, hanem valójában a minden részleteiben kibontott élet”¹² – jegyezte fel egy színház előadás után naplójában, 1842. szeptember 13-án. Még korábban az 1836-38 között az építészettörténetéről szóló cikkek egyikében pedig az alábbiakat írta: „Ideje félretenni azt a káros tévedést, hogy a művészet a művész személyes érzésétől vagy a

¹⁰ Herzen: Szobr. szocs. XVIII. 222.

¹¹ Herzen: Szobr. szocs. XXIX. 185.

¹² Herzen: Szobr. szocs. II. 227.

véletlentől függ. A vallás, a tudomány és a művészet a legkevésbé a véletlentől és az egyéntől függ, ... az igazán nagy művész nem lehet korától független”.¹³ A festészet területéről példák sorával (Brjullof: Pompeji utolsó napja c. festménye, a reneszánszkori emberábrázolás, a flamand életképfestészet) illusztrálta Herzen a valóságból, az adott korból való táplálkozást.

Szükséges azt is kiemelni, hogy miként Belinszkijnél, Herzennél is (majd Csernisevszkij esetében is) az esztétikai kérdések, nézetek a gyakorlati feladatok megoldásával, forradalmi tevékenységükkel mutatnak szerves egységet, vagyis orosz viszonylatban az önkényuralom elleni harccal, a jobbagyrendszer megszüntetésének követelésével, és egy új (ez Herzennél az obszcina-szocializmus) társadalmi rend megteremtésének hirdetésével. A fentiekre épült, abból következő Herzen esztétikai alapelve: a realizmus, amelynek elengedhetetlen kritériuma a művész, a művészeti jelenség kapcsolata az étellel, a valósággal, az adott korrallal. A realizmus feltétlen létjogosultságához jutott el a „Dilettantizmus a tudományban” második cikkében (1842. május 9.), amikor kiemelte: „A klasszicizmus az ókori világhoz, a romantizmus a középkorhoz tartozott. A jelenben kizárólagos uralmuk nem lehet, mert a jelen egyáltalán nem hasonlít sem az antik világhoz, sem a középkorhoz.”¹⁴

A valóság bemutatásának, az élet fontos kérdései felvetésének, a művész állásfoglalásának hirdetéséből eleve az is következett, hogy Herzen elítélt mindenféle öncélú művészetet, harcolt a l’ art pour l’ art ellen. Cikkét sorát írta a Druzsinyin-hirdette „tisza művészet” ellen, a francia irodalomnál is vannak idevonatkozó megjegyzései, de idézhetjük a M. P. Botkinnak írott levelet is (1859. március 5.), amelyben kifejtette, hogy a művész nem menekülhet a valóságtól a művészetbe, éppen ellenkezőleg, akkor az igazi, akkor a haladó, ha „Minél mélyebben, minél erősebben beleéli magát... a kor kérdéseibe...”¹⁵

Elismerve azt a szerepet, amelyet a művészetek betöltenek az egyén és a társadalom életében Herzen igen nagy jelentőséget tulajdonított a típus-teremtésének. Azt egyrészt arról az oldalról nézte, hogy a típusban sűrűsödnek a valóságban meglévő jegyek (pl. a felesleges ember), másrészt viszont azt is látta, hogy az író által megalkotott figura hatással van az életre, arra a nemzedékre, amelyhez megteremtője szólni kívánt. A „Még egyszer Bazarov” című Piszarjevvel polemizáló cikkében (1868), már Csernisevszkij regényének olvasása után írta: „Különös dolog az, ahogyan az emberek hatnak a könyvre és viszont, a könyvek az emberekre. A könyv tartalmát abból a társadalomból meríti, amelyben keletkezik, általánosítja, szemléletessé teszi... A valóságos személyek pedig beleélik magukat saját irodalmi árnyaikba... Az 1862 után jelentkező fia-

¹³ Herzen: Szobr. szocs. I. 326–327.

¹⁴ Herzen: Szobr. szocs. III. 29.

¹⁵ Herzen: Szobr. szocs. XXVI. 240.

tal orosz nemzedék csaknem valamennyi tagja a „Mit tegyünk?”-ből jött, kiegészítve néhány bazarovi jellemvonással.”¹⁶

Herzen tehát egyértelműen kiérezte a regényből Csernisevszkij azon szándékát, hogy a haladó művészetnek az ítéletalkotáson túlmenően a jövőbe vezető utat-módot is sugallni kell a pozitív hős bemutatásával, hisz valójában egész nemzedékek nevelkedtek az említett regényen.

Az előbbieken példák sorával igyekeztünk bizonyítani, hogy Herzen szerint a művészet jelenségei a kortól, a való élettől függenek, végső soron minden művészet a természetből eredeztethető. Még a 19. században már általa elavultnak tekintett romanticizmusról is így vélekedett: „A romanticizmus gyönyörű rózsza volt, amely a kereszt tövében nyílt, a fészületre fonódott, de gyökerei, mint minden növényé a földből táplálkoztak. Ezt a romanticizmus nem akarta tudomásul venni, ...megtagadni igyekezett saját gyökereit...”¹⁷ A „Kezdetek és végek”-ben pedig még a természet szót is használta: „A szép, a tehetség – egyáltalán nem normális; kivétel, a természet fényűzése, a legfelső határ vagy egész nemzedékek nagy-nagy erőfeszítéseinek eredménye”.¹⁸ A meghatározásból a lényeg az, hogy a szép a természet „gyümölcse”. Nyilvánvalóan ezekre és a hasonló kijelentésekre is támaszkodva alakították ki az ismert Herzen-kutatók (J. Elszberg, Sz. Lisiner), azon véleményüket, hogy ha nincs is olyan konkrét szép-fogalom Herzennél, mint Csernisevszkijnél, („szép maga az élet”, „szép az a dolog, amely az életet tükrözi”) de az alapkérdésben közel állnak egymáshoz, vagyis maga az élet teremti a szépet, a természet (benne legmagasabb produktumával, az emberrel) a szépség forrása.

A szépről alkotott fogalmon kívül nagyon közeli Csernisevszkij nézetéhez az a gondolat is, hogy nem létezik örök szépség. „A másik partról” c. cikkgyűjteményben írta Herzen az alábbiakat: „Goethe réges-régen megmondta, hogy a szép elmúlik, mert csak a múltó lehet szép, – ez bántja az embereket. Az ember ösztönösen igyekszik megőrizni mindent, ami tetszik neki: született – hát örökké élni akar, szerelmes lett – hát szeretni akar és viszontszeretetre vágyik egész életében... Haragszik az életre, látva, hogy ötvenévesen nincs meg az érzéseknek az a frissessége, ...ami húszéves korban. De az ilyen mozdulatlanság el- lentmond az élet szellemének, – ...az élet mindenkor a maga teljességében jut kifejezésre... Minden élőknek ebben a szakadatlan mozgásában, ezekben a változásokban újul meg a természet, ... ettől teljes minden történelmi pillanat, zárt a maga módján, mint évszakai változásaival az év, ettől új minden korszak, friss, telve reményekkel, önmagában hordva a jót és a bánatot...”¹⁹. Könnyű felismerni a fentiekben az előkészítő szerepet, valamint a közös vonást Csernisevszkij azon kijelentésével, hogy „...minden egyes nemzedék szépség-ideálja ...csak

¹⁶ Herzen: Szobr. szocs. XX. 337.

¹⁷ Herzen: Szobr. szocs. III. 31.

¹⁸ Herzen: Szobr. szocs. XVI. 138.

¹⁹ Herzen: Szobr. szocs. VI. 32–33.

magának e nemzedéknek létezik és egyáltalán nem sérti a harmóniát, egyáltalán nem mond ellent e nemzedék esztétikai szükségletének, igényeinek, ha szépsége vele együtt elmúlik, - a következő nemzedékeknél lesz új, saját szépségideál...”, s ezért kár sajnálkozni, úgy kell venni, hogy „...holnap új nap lesz, új szükséglettel, és ezeket csak az új szép elégítheti ki.”²⁰

²⁰ Csernisevskij, Ny. G.: Poln. szobr. szocs. Goszlitizdat, 1949. T. II.; sztr. 41-42.